

ERKÖLCSI ÉRVEK A POLITIKÁBAN II.

A Politika mint erkölcsi probléma
előterében annak a tézisnek a cá-

MIKLÓSI ZOLTÁN

folata áll, hogy a demokratikus politika szereplőin csak olyan erkölcsi elvárásokat lehet számon kérni, amelyeket törvényben szentesítettek: az erkölcs és a politika szétválasztásának tézise szerint tehát a politikai gyakorlat valamely aspektusának olyan erkölcsi bírálata, amely nem támaszkodik a törvények erejére, ellentétes a demokrácia elveivel. A könyv először sorra veszi a modern politikaelmélet központi hagyományának azon elemeit (a realista tézist és a közvetett motiváció tézisé), amelyek segítségül hívhatók a szétválasztási tézis mellett, majd ebben a legerősebb formájában próbálja megcáfolni. A cáfolat végkövetkeztetését az erkölcsi minimum tézise foglalja össze: a demokratikus politika erkölcsi minimumának körébe tartoznak mindazok az erkölcsi elvek, amelyek a demokráciát igazolják, és amelyeket az adott ország közfelfogása érvényesnek elfogad. Tanulmányom első részének (BUKSZ, 2005. ősz) végén az erkölcsi minimum tézisé elemezve amellett érveltem, hogy a második feltétel mellett – hogy az erkölcsi minimum körébe csak azok az elvek tartozhatnak, amelyeket a közfelfogás is elfogad – nem szólnak döntő érvek.

Ugyanakkor az erkölcsi minimum tézisének adható egy speciálisabb, szűkebb értelmezés is, amely még nehezebb kérdéseket vet fel. E második értelmezés szerint a demokráciát igazoló erkölcsi elvek attól függetlenül mozgósíthatók ugyan a közösség belső deliberációiban, hogy mi a viszonyuk a közfelfogás éppen adott állapotához, de egy fontos normatív különbség mégis mutatkozik a közfelfogás által már szentesített és még nem szentesített elvek között. A különbség azt érinti, hogy a normaszegővel szemben milyen *gyakorlati* követelés fogalmazható meg értelmesen. (Az, hogy milyen követelés fogalmazható meg koherensen, megkülönböztetendő attól a körülménytől, hogy milyen következmények tényleges kikényszerítését valószínűsíthetjük.) A fajgyűlölő déli politikus, aki az ötvenes években nyílt rasszista retorikával nyert választást az USA-ban, bizonyosan bírálható rasszizmusaért, függetlenül attól, hogy a közfelfogás mit tart viselkedéséről. Ettől azonban még igaz, hogy bírálói sem vethetik fel értelmesen, hogy rasszizmusa miatt le kellene mondania a választásokon elnyert hivataláról. Ez a tény a demokráciának azzal az alapvető intézményi sajátosságával függ össze, hogy a vezető tisztségeket választás útján töltik be, és ha a választók a jelölt rasszizmusának tudatá-

ban (vagy éppen rasszizmusa miatt) szavaztak rá, a távozás kö-

vetelése nem értelmezhető: minden módon lehet bírálni az illetőt, csak azt az egyet nem lehet követelni, hogy mondjon le. Ez kétségtelenül igaz megállapítás, és ezért talán mégis felvethető, hogy a közfelfogáshoz fűződő viszony speciális normatív következményeket teremt. Azt lehetne mondani, hogy bár a közvélemény által már szentesített és még nem szentesített demokratikus normák egyformán érvényesek, és egyaránt fel is használhatók a demokratikus közélet deliberációiban, a már szentesített normákat mégis ki-tünteteti az, hogy a megsértésük kapcsán olyan speciális követelések is megfogalmazhatók, amelyek a még nem szentesített normák megsértése kapcsán nem. Az elvek két csoportja közötti különbség nem a segítségükkel megfogalmazott erkölcsi bírálat tartalmában, hanem a bírálathoz társítható értelmesen felvethető követelésekben áll.¹ Fontos látni azonban, hogy a különbség nem a kérdéses elvek normatív státusából, hanem az elveket megvalósító intézmények – a demokrácia – egyik alapvető sajátosságából következik.²

Azt hiszem, ez az értelmezés nagyon közel áll azokhoz a gondolatokhoz, amelyek Kis János koncepcióját motiválják. Még meg kell néznünk azonban, hogy ezek az önmagukban érvényes megállapítások kellően indokolják-e az erkölcsi minimumnak azt a leszűkítést, amely a könyvben található. A magam részéről egy másfajta leszűkítés mellett szeretnék érvelni. Az ötvenes évekbeli déli politikus példája megmutatja, hogy a közfelfogás közömbössége vagy ellenségesége esetén bizonyos normák megsértőinek a távozá-

■ Kis János: *Politika mint erkölcsi probléma*. Élet és Irodalom, Bp., 2004. 365 old., 2400 Ft

1 ■ Az „értelmes felvethetőség” tényén itt nem ésszerűség, hanem érthetőség értendő. Ha valakit olyasmiről akarnak lemondani, amit nyíltan képvisel, akkor ez a követelés a demokrácia összefüggésrendszerében nem értelmezhető.

2 ■ A különbség tehát nem is a kérdéses elvek erkölcsi súlyának a következménye. Az iménti példánál maradva, a rasszizmus tilalmánál aligha van alapvetőbb demokratikus alapelv.

3 ■ A közfelfogás szerkezetének és a választási procedúrának a jelentőségét Kis is érinti (153–155. old.).

4 ■ Ez persze leegyszerűsítés: a közéletből való távozás követelése csak szélső eset. A kevésbé súlyos esetekre a bocsánatkérés, a jóvátétel stb. követeléseivel vonatkoznak.

sa a demokratikus közéletből nem vehető fel értelmesen, noha a normasértők ettől még erkölcsileg bírálhatók: a bírálat normatív tartalma azonos, de az értelmesen követelhető következmények mások, mint akkor volnának, ha a közfelfogás szentesítette volna a rasszizmus erkölcsi tilalmát. De nem biztos, hogy ebből az erkölcsi minimum és a közfelfogás fogalmi összefüggésére kell következtetnünk. Ez a helyzet ugyanis olyankor is előállhat, amikor a közvélemény szinte teljes egészében elfogad és fontosnak is tart egy bizonyos normát. Maradjunk a rasszizmus tilalmánál, és képzeljünk el egy olyan társadalmat, ahol az emberek mintegy kilencvenöt százaléka elítéli a rasszizmust, a fennmaradó öt-hat százalék viszont meggyőződéses fajgyűlölő. Tegyük fel, hogy egy rasszista párt listás választási rendszerben megszerzi a rasszista szavazatok mindegyikét, és bejut az ország parlamentjébe. Nincsen a társadalomnak olyan iskolázottsági, életkori, jövedelmi, lakóhelyi vagy foglalkoztatási csoportja, ahol a rasszisták ne volnának elenyésző kisebbségben, a választási rendszer sajátosságai miatt mégis politikai képviselőkhöz jutnak. Ekkor, noha a közfelfogás szinte egyöntetűen elítéli a rasszizmust, és mindent hajlandó megtenni azért, hogy a normasértés következményeit kikényszerítse, mégsem vehető fel értelmesen, hogy a meggyőződéses rasszisták szavazataival parlamentbe került apró rasszista párt képviselőinek le kellene mondaniuk, mert elfogadhatatlan nézeteket képviselnek nyilvánosan. Mit kell gondolnunk: a példában szereplő demokratikus közösség esetében a rasszizmus elítélése része-e az erkölcsi minimumnak, vagy sem? Ha a közfelfogásból indulunk ki, azt kellene mondanunk, hogy igen. Ha viszont abból, hogy értelmesen követelhető-e minden normasértő távozás a közéletből, akkor azt, hogy nem. Mint látható, a közfelfogás szentesítése és a távozás értelmes felvethetősége elválhat egymástól. Az ilyen esetekben melyiket kell irányadónak tekintenünk az erkölcsi minimum körébe tartozás szempontjából?

A válasz szerintem ott keresendő, hogy – a közvélemény szerkezetének és az érvényes választási rendszernek a kombinációja folytán³ – nem az erkölcsi minimumot alkotó elvek tartománya szűkülhet le, hanem csak alkalmazásuk köre. Az iménti példánál maradván, az erkölcsi minimum ebben az esetben nem a rasszisták távozásának követelését teszi indokolttá, hanem a többi politikusnak ad feladatot: erkölcsi kötelességük a rasszista párt teljes elszigetelése a parlamenti politikában csakúgy, mint a közéletben általában. Ha *ezt* a kötelességet valamelyik nem rasszista párt politikusa megsérti, az *ő* lemondásának a követelése nagyon is értelmes igény. De ugyanez igaz lehet a korábbi példa esetében is: bár az ötvenes évek Amerikájának közfelfogása még nem szentesítette a rasszizmus tilalmát, ha lett volna ekkor olyan nagy párt, amely nyíltan és következetesen elítéli a feketékkel szembeni rasszizmust (nem volt), akkor e párt politikusával kapcsolatban értelmesen követel-

hető lett volna a lemondás, ha rasszista retorikához folyamodik vagy rasszistákkal fog össze. Összefoglalva, az általam javasolt értelmezés alapján az erkölcsi minimumot speciális elvnek kell tartanunk, amely kifejezetten arra vonatkozik, mikor követelhető a politika valamely résztvevőjének távozás a közéletből.⁴ Ez a komplexum tartalmazza a demokráciát igazoló valamennyi alapelvet, de eltérő következményei vannak a politika különböző szereplőire nézve attól függően, hogy mennyit fogadnak el belőlük. Szélsőséges esetben, ha valaki a demokrácia erkölcsi alapjának egészét elutasítja, és ezt nyilvánosan el is ismeri, akkor minden módon bírálható lesz ugyan, de távozás értelmesen nem követelhető. Ez a furcsaság annak a jól ismert ténynek a következménye, hogy a demokrácia közéletében részt vehetnek olyanok is, akik nem vagy csak részben azonosulnak a demokrácia erkölcsével.

A DEMOKRATIKUS POLITIKA DILEMMÁI

Az erkölcsi minimum koncepciójának iménti részletes kritikája azonban nem helyezi hatályon kívül azokat az aggályokat, amelyeket a realista megközelítés felismerései vetnek fel. Megismételve a korábban írtak lényegét, a demokratikus politikai erkölcs iratlan konvencióinak betartása önkorlátozást, a hatalmi harcban igénybe vehető és a törvények által megengedett eszközök egy részéről való önkéntes lemondást jelent. Ha feltételezzük, hogy az ilyen módon mintegy játékon kívül helyezett eszközök révén egyébként politikai előnyhöz lehet jutni (mert a közfelfogás nem bünteti nyílt megsértésüket), akkor az egyoldalú lemondás róluk az ezt választó fél számára versenyhátrányt jelent, mégpedig igazságtalan hátrányt, hiszen a nem önkorlátozó felet éppen becstelensége juttatja előnyhöz. Ha a feketék elleni nyílt vagy burkolt hangulatkeltéssel szavazókat lehet szerezni, akkor az egyoldalú önkorlátozás szavazatokba kerül. Vagy, ahogy korábban fogalmaztunk, a politikai harc erkölcsi színvonalát nem a becstelenség, hanem a becstelen fél diktálja. A politika ambivalenciájának gyökere arra a kérdésre vezethető vissza, miképp viszonyuljunk ehhez a tényhez: milyen következtetéseket vonhatunk le abból a megfigyelésből, hogy a demokrácia politikai moralitását egyoldalúan tisztelő fél igazságtalan hátrányba kerülhet? Ha a hátrány igazságtalan, kézenfekvő a következtetés: a becstelenség politikusnak nem lehet *kötelessége*, hogy ezt a hátrányt elszenvedje: ha úgy dönt, hogy a jó cél érdekében, átmenetileg maga is igénybe vesz ilyen eszközöket, olyasmit tesz, amit igazságérzetünk megenged. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a megsértett norma érvénye az adott helyzet összefüggésében sem szűnt meg teljesen. A rasszizmus tilalmának esete lényegesen különbözik azoktól a helyzetektől, amikor a normasértés gyakorisága miatt egy norma ténylegesen értelmét veszti. Ilyen az a helyzet, amikor a tiltás ellenére nagyon sokan vágnak át a füves parkon a vil-

lamosmegállóhoz, és ezért teljesen kikopik a fű. Ha a fű már kikopott, a norma értelmét veszti, hiszen jelentőségét a fű védelméből merítette, és ezután már senkit sem ér sérelem, ha mi is átvágunk a parkon (44. old.). Viszont a rasszista nézetek nyilvános képviselete a politikai versenyben igenis sérti a fekete bőrűek emberi méltóságát, függetlenül attól, hányan szegik meg a rasszizmust tiltó normát. Ezért, még ha azt gondoljuk is, hogy mivel senki sem kötelezhető igazságtalan hátrány vállalására, a vázolt körülmények között az egyébként nem rasszista vagy egyenesen a rasszizmus ellen küzdő politikus számára az erkölcs megengedi a rasszizmus átmeneti felhasználását (például rasszista szövetségesek megtűrését), azt azért figyelembe kell vennünk, hogy az illető ilyenkor olyasmit tesz, amivel bepizskítja a kezét. Ha elfogadjuk ezt a jellemzést, akkor a demokratikus politikában felmerülő erkölcsi problémákat a morális dilemmák általánosabb összefüggésében tárgyalhatjuk.

A morális dilemmák tárgyalását kénytelen vagyok a végtelenségig lerövidíteni: rögtön rátérek Kis János könyvbéli végkövetkeztetésére, majd azt próbálom megvizsgálni, hogy ezzel az eszköztárral adekvát módon tudunk-e beszámolni a politikára jellemző erkölcsi konfliktusokról. Amikor a szó szűk értelmében morális dilemmáról beszélünk, olyan szituációra kell gondolnunk, amelyben mindent egybevetve kötelességünk megtenni valamit, amit azonban jó lélekkel nem lehet megtenni, tehát ami az ép erkölcsi személyiségű ember számára óhatatlanul meghasonláláshoz vezet: a választható lehetőségek mindegyike jóvátehetetlen sérelmet okoz valakinek (224–225. old.).⁵ Kis példája az a zsidó nő, akit a koncentrációs tábor kapujában választás elé állítanak: megmentheti valamelyik gyermekét, de csak azon az áron, hogy a másikat eltaszítja magától. Ha erre nem hajlandó, mindkettő meghal. Az érvelés szerint az anyának kötelessége megmenteni egyik gyerekét, mert ha nem így tesz, maga is – persze csak származékosan – felelős lesz azért, hogy egy gyerek helyett kettő hal biztos halált. Viszont anya nem lehet képes arra, hogy meghasonlás nélkül eltaszítsa egyik gyerekét – és el is ítélnék, ha ezt könnyű lélekkel tenné meg. A politikában az erkölcsi dilemmák úgy állnak elő, hogy a más emberek iránti kötelességünk teljesítése gyakran megkövetelheti kezünk bepizskítását.⁶ Van ezeknek a helyzeteknek egy csoportja, amely mind végtelenségben, mind pedig struktúrájában minden további nélkül hasonlítható a zsidó anya példájához. Képzeli el, hogy terroristák hatalmukba kerítenek egy utasszállító repülőt, és egy sűrűn beépített városközpontban álló, tízezrek által benépesített felhőkarcolóba akarják belevezetni. Tegyük fel, hogy az ország elnöke percekkel a várható becsapódás előtt tudomást szerez az akcióról, de csak egyféle módon akadályozhatja meg: utasítást ad a háromszáz vértlen utast szállító gép lelövésére. Tegyük fel azt is, hogy teljes bizonyossággal tudható, ha a gép becsapódik a felhőkarcolóba, az ártatlan áldozatok száma legalább tízszeres

lesz, és persze köztük lesz az a háromszáz is, aki a gépen ül. Nagyon jó okok szólnak amellett, hogy ebben a helyzetben az elnöknek kötelessége parancsot adni a gép lelövésére. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy ilyen döntést nem lehet utólagos meghasonlás nélkül hozni. És a meghasonlás oka nem a bizonytalanság: a stilizált példában az összes döntés valamennyi következménye pontosan előre látható. Mégis nagyon rosszat gondolnánk az elnökről, ha utólag azt mondaná: mivel világos volt, hogy mit kell tennem, a döntést könnyű szívvel hoztam meg, nincs bennem rosszérzés. Bár a politikai vezetőknek a vezetőkhöz fűződő erkölcsi viszonya lényegesen különbözik a szülőket a gyerekekhez fűző viszonytól, az életükért viselt felelősségben nincs fontos különbség: a morális dilemmák szerkezete szempontjából fontos aspektusokból az elnök esete hasonlít az anyáéra.

De nem ez a tipikus politikai dilemma, és nem is az ilyen esetek állnak Kis elemzésének fókuszában. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a demokratikus politika két különböző típusú helyzetben állítja dilemma elé a politika résztvevőjét. Az egyik – amelyet az előző példa is reprezentál – az, amikor az állami vezető hivatali kötelessége keretében kerül döntési helyzetbe: az ő hatásköre, hogy válasszon a lehetőségek közül, a döntést nem ruházhatja át másra, nem térhet ki előle, a döntési szituáció alapvető tényei szándékaitól függetlenül adottak, és a helyzet végtelensége, az idő rövidege rendkívüli módon leszűkíti a választható lehetőségek körét. A másik típusba azok az esetek tartoznak, amikor egyének bizonyos maguk választotta célokért küzdve megpróbálnak hatalomra jutni, választásokat nyerni, és a szavazók meghódítása érdekében piszkos eszközök igénybevételére kényszerülhetnek. (Erre lehet példa a nem

5 ■ Kis rendkívül meggyőző érveléssel támasztja alá ezt az értelemezést két másik olvasattal szemben. A morális dilemmák „tragikus olvasata” szerint ezek olyan helyzetek, amelyekben bármit válasszon az egyén, *bűnt* követ el, tehát olyasmit tesz, amit az adott körülmények között tilos megtenni. Ezzel szemben a Kis által képviselt „revizionista olvasat” szerint a morális dilemmákban van olyan választható lehetőség, melyet az adott körülmények között erkölcsileg megengedett (sőt kötelező) választani, de ezt mégsem lehet meghasonlás nélkül megtenni. A „nem dilemmatikus olvasat” is azt állítja, hogy az erkölcsi dilemmákban (vagy az annak tűnő helyzetekben) van olyan választható lehetőség, melyet mindent egybevetve kötelesség megtenni, de ebből azt a következtetést vonja le, hogy a dilemma látszólagos, az egyénnek nincsen oka meghasonlásra (167–229. old.).

6 ■ A politikában előforduló tipikus erkölcsi konfliktusok jellemzésére Kis a „piszkos kezek problémája” megnevezést használja. (Vö. különösen 265–274. old.)

7 ■ Persze a határ elmosódhat. A vezető hatalmi tisztséget betöltő politikus döntéseit befolyásolja, hogy újraválasztásáért kell küzdenie akár még a fenti példában vázolthoz hasonló esetekben is.

8 ■ Érdemes megjegyezni, hogy a kötelezettség ilyen jellemzése nem tesz különbséget jó és rossz célok között: amennyiben a cselekedeteink által másokban keltett ésszerű várakozások kötelezettségeket hoznak létre, ez azoknak a politikusoknak az esetére is érvényes, akiknek a céljaival nem azonosulunk. Fellépésükkel ők is várakozásokat ébresztenek a velük azonosulókban.

rasszista déli politikus az ötvenes évek Amerikájában). Az egyik a hatalmi tisztséget betöltő, hatáskörénél fogva döntési kényszerben lévő politikus helyzete, a másik pedig a tisztségért folyó hatalmi harcban részt vevő politikusé.⁷ A hatalom gyakorlása és a hatalom megszerzéséért folytatott küzdelem más- és másféle helyzet elé állít.

Az világos, hogy az elnök példájához hasonló esetek miatt elemezhetők a morális dilemmák előbb bemutatott apparátusával. Kis azonban amellet érvel, hogy a jó célok érdekében a hatalmat megszerezni akaró, és ennek során piszkos eszközök igénybevételére kényszerülő becsületes politikus döntési helyzete is leírható erkölcsi dilemmaként. Ez már részletesebb indoklást kíván, hiszen nyilvánvaló különbségek vannak az ilyen személy helyzete és az iménti példában szereplő elnök esete között. A két típus különbsége nem az egyes döntések következményeinek súlyában van, hanem a döntési helyzet struktúrájában. Az elnök nem térhet ki a döntés elől: ha mégsem képes dönteni, és lemond hivataláról, akkor cserbenhagyást követ el, ami az adott helyzetben súlyos erkölcsi vétek volna. Annak idején letette a hivatali esküt, elfogadta a pozíciójával járó felelősséget, és a kormányzat talán legalapvetőbb kötelessége az állampolgárok életének védelme. De beszélhetünk-e ugyanilyen szigorú értelemben vett köteleességről a jó célokért hatalmi harcba bocsátkozó, a hatalom megszerzése érdekében aggályos lépésekre kényszerülő politikus esetében? Ha igen, akkor az ő helyzete is leírható dilemmaként, hiszen kötelesség áll szemben a másoknak okozott sérelmekkel. Ha viszont nem, akkor nincsen dilemma, csak a szó szokványosabb értelmében vett nehéz döntési helyzet. Amellett fogok érvelni, hogy a politikai dilemmák második esete nem tekintendő erkölcsi dilemmának a könyvben kifejtett értelmezés szerint. Az érvelésem a politikus által választható lehetőségek elemzésére, illetve a döntési lehetőségeket csak mintegy kívülről szemlélő választók attitűdjének a vizsgálatára támaszkodik.

Először azt kell megnéznünk, milyen érvek szólnak amellet, hogy ezeket a helyzeteket is erkölcsi dilemmaként jellemezzük. Mire alapozható az a vélekedés, hogy a jó célokért küzdő politikusnak *kötelessége* lehet bebiztosítani a kezét bizonyos helyzetekben? Érdemes tisztázni, hogy olyan ember döntési problémájáról beszélünk, aki már korábban a politikusi pályára lépett. Kis nem azt állítja, hogy *mindenkinek* kötelessége jó politikai célok érdekében aggályos tettekkel terhelni erkölcsi számláját: a személyes autonómiának tulajdonított érték azt követeli, hogy az egyének szabadon választhassanak életprogramot, még akkor is, ha bizonyos életprogramok előre láthatóan többet javíthatnak a világ állapotán, mint mások. Tipikus esetben, a demokratikus politika hétköznapijaiban senkinek sem lehet kötelessége, hogy a politikai pályát válassza annak közismert erkölcsi kockázataival együtt, akkor sem, ha ezzel több jót tehetne, mint mondjuk botanikusként (255–256. old.). Természe-

tesen a politikusi pálya választása is erkölcsileg megengedett, hiszen államra szükség van, és ezért emberekre is, akik működtetik. Ha viszont valaki már a politikai pályát választotta – egyelőre tegyük fel, hogy mindenki által helyeselhető, jó célokért –, másképp szemléljük viszonyát a piszkos kezek problémájához, mint a politikától tudatosan távol maradó ember esetében. Annak, aki a politikusi létet választotta, a nyilvánosság elé lépett terveivel és célkitűzéseivel, és bejelentette, hogy harcba indul a választásokon elnyerhető tisztségekért, azzal is szembe kell néznie, hogy döntésével várakozásokat ébreszt személyével kapcsolatban, bizalmat kér lehetséges választóitól, áldozatokat kér és kap segítőitől, akikkel szemben így módon bizonyos kötelezettségei keletkeznek. Döntésének normatív következményei vannak: a feladat ezek tartalmának az értelmezése.⁸ Kis János érveléséből arra lehet következtetni, hogy szerinte az így módon létrejövő kötelezettségek a politikus helyzetét egészében hasonlóvá teszik a fenti példában szereplő elnökével: senki sem köteles a politikát választani, de ha már választotta, „akkor vállalnia kell a következményeket. Becsapja támogatóit, ha előbb elfogadja segítségüket, majd kelletlenül kitér a sikerhez nélkülözhetetlen tettek végrehajtása elől.” (271. old.) Úgy tűnik, a piszkos kezek problémájával szembesülő politikus számára ugyanúgy nincs kiút a döntés elől, mint ahogy az elnök számára sincs: nem mondhatja, hogy elnézést, nem voltam tisztában azzal, hogy a politikai harc ilyen helyzetek elé állíthat, ezért most inkább visszavonulok. Ha ezt tenné, ő is cserbenhagyná az érte áldozatokat és kockázatokat is vállaló segítőket. És mivel mindannyiunknak jó okunk van a jó célokért küzdő, becsületes politikus sikerét kívánni, helyeselnünk kell, ha a sikerhez szükséges tettek elől nem futamodik meg.

Az érvelés tehát arra a felelősségre épít, amit a jó célért küzdő politikus azzal vesz magára támogatói és szavazói iránt, hogy egyáltalán zászlót bont. Először azt kell megvizsgálnunk, hogy választási lehetőségei valóban olyan korlátozottak-e, ahogy a dilemmatikus értelmezés sugallja. Kis János példája a politikát elárasztó korrupció ellen fellépő politikusé, aki ajánlatot kap: egy üzletember hajlandó a kampány sikeréhez szükséges összeget átutalni, de csak akkor, ha állami megbízásokra kap ígéretet. Az elemzés úgy ábrázolja a döntési helyzetet, mintha csak az ajánlat elfogadása és a győzelem, illetve annak elutasítása és a talán végleges kudarc között lehetne választani. Elgondolható olyan helyzet, amikor egy tisztességtelen ajánlat elfogadásával, kezünk bebiztosításával gyökerestül felszámolhatunk valamilyen égető problémát, illetve elutasításával örökre le kell mondanunk a megoldásáról. Ilyenkor alighanem kötelességünk elfogadni a piszkos ajánlatot. De most a demokratikus politikai harc tipikus problémáit kell elemeznünk, ezért fontos, hogy példáink tükrözzék a valóságban előadódó választási lehetőségeket. Márpedig a komplex társadalmi problémák egyszer s mindenkor-

ra való megoldása, illetve a soha vissza nem térő lehetőségek képzete nem tartozik a mindennapi politika területére. Azt szeretném megmutatni, hogy itt nem a kiválasztott példák esetleges vonásairól, hanem a demokratikus politikai gyakorlat többé-kevésbé állandó tényeiről van szó. Visszatérve a politikus és az üzletember példájához, az az érvelés, amely az ilyen helyzetet a szó szoros értelmében vett erkölcsi dilemmának tekinti, abból indul ki, hogy ha az ajánlat elfogadása vezet a sikerhez, akkor tartozunk annyival támogatóinknak, hogy ezt válasszuk. Azonban ez az érvelés nem mond semmit arról, hogy más, esetleg rögzesebb és hosszadalmasabb út nem vezet-e a remélt sikerhez. Ha igen, akkor nem feltétlenül csak a bepízskított kezek árán kivívott siker és a kudarc között lehet választani, hanem a hosszabb távon, de kisebb erkölcsi költséggel kivívott siker is ott lehet a lehetőségek sorában. És ha úgy tesszük fel a kérdést, hogy kötelessége-e a politikusnak a gyorsabban, nagyobb erkölcsi áldozattal elért sikert választania a lassabban, de kevesebb áldozattal elért eredménnyel szemben, akkor már sokkal bizonytalanabb lesz a válasz. Igen, elfogadjuk, hogy a zászlót bontó politikus kötelezettséget hoz létre támogatóival szemben, e kötelezettség tartalma azonban nem bír nagyon éles kontúrokkal. A politikus kötelessége nem az, hogy *bármilyen* áron sikert érjen el, és még kevésbé, hogy feltétlenül a sikerhez vezető legrövidebb utat válassza, még akkor is, ha ennek az erkölcsi költségei a legmagasabbak. (Egyelőre abból indulunk ki, hogy az erkölcsi áldozat biztosan meghozza a várt sikert). Ne feledjük, a politikus nem azzal állt sorompóba, hogy egyetlen katartikus fordulat révén megszabadítja a politikát az erkölcsi fertőtől, hanem *életpályát* választott: ha nem volt politikailag naiv, tudnia kellett, hogy feladata lassú intézményfejlesztéssel, apránkénti szabálmódosításokkal, átmeneti visszavonulásokkal, legjobb esetben is csak részleges sikerekkel jár. És azt se feledjük, hogy ezt támogatóinak is tudniuk kell: ha irreális várakozásokat ébresztett bennük, ezert hibáztatható és erkölcsi felelősséggel tartozik, de nem segít helyzetén, ha korábbi hibáját keze bepízskításával még tetézi is; ha viszont követőiben töle függetlenül alakultak ki irreális várakozások, az nem teremt semmiféle kötelezettséget rá nézve. Ésszerűtlen vélekedéseknek nem lehetnek normatív következményei. És ha ebben a perspektívában érkezik a tisztességtelen ajánlat, egyáltalán nem világos, hogy az elutasítása kötelességszegés-e a támogatókkal szemben. A példában szereplő politikus megteheti, hogy más adományozók után néz, akiknek nincsenek ilyen követeléseik, megteheti, hogy önkéntesek toborzásával próbálja enyhíteni a pénzhiányt, és végül megteheti, hogy korlátozott erőforrásait nem a választás megnyerésére, hanem mondandójának minél szélesebb körű megismertetésére koncentrálja.

Ez a legutolsó lehetőség átvezet egy másik megfontoláshoz, amely tovább árnyalja a politikus előtt álló választási lehetőségekről, illetve a támogatóival szem-

beni kötelezettségeiről kialakítandó képünket. Mind- eddig hallgatólagosan abból indultunk ki, hogy a vezető pozíció, a kormányzati hatalom megszerzése elengedhetetlen feltétele a kitűzött célok elérésének. Semmi kétség, demokráciában a politikai változás elérésének legáltalánosabb és legkönnyebben megvalósítható formája a törvényalkotás és a kormányzati intézkedés, és mindkettő a kormányzati hatalom legalább egy részének megszerzését feltételezi. És a kormányhatalom megszerzése szinte mindig heterogén választói és pártkoalíciók összekovacsolásával, kompromisszumokkal, alkukkal jár, és olyan ígéretek megfogalmazásával, amelyek egy részéről eleve tudható, hogy teljesíthetetlen. De mégsem ez az egyetlen útja a politikai hatás kifejtésének: a politikus dönthet úgy, hogy nem köt bajosan elfogadható alkukat és szövetségeket, ezzel lemond a kormányra kerülésről, cserébe viszont szabadabban beszélhet, hatásosabban bírálhatja a szennyes politikai gyakorlatot, személyes példájával mozgósítva a közvélemény egy részét. Vagy dönthet úgy is, hogy egy-egy korlátozottabb cél képviselésére szervezetet hoz létre, lemond a politikai folyamatban való részvételtől, és kampányait egészében a közvélemény egy-egy csoportjának mobilizálására összpontosítja. A tömegdemokráciák története tele van az ilyesfajta sikeres mozgósítások példáival.⁹ Kis is kitér arra, hogy az erkölcsi minimum dolgában a végső cél a közfelfogás befolyásolása, nem pedig kormányzati intézkedések kikényszerítése: márpedig erre nem csak a vezető politikai tiszttség alkalmas. A demokratikus közéletben való részvételnek számos különböző formája van, amelyeket életprogramszerűen is lehet üzni, és alkalmasak politikai célok elérésére. Ha ezt belátjuk, akkor a piszkos kezek problémájával szembesülő politikus előtt álló lehetőségeket másként fogjuk szemlélni. A politikus őszinte erőfeszítéssel, lankadatlan próbálkozással tar-

9 ■ Természetesen, az ilyen „mozgalmi” politizálás sem mentes a taktikai megfontolásoktól. Itt is szükségessé válhat szövetségesek után nézni, átmeneti, korlátozottabb célkitűzésekkel beérni, és így tovább.

10 ■ Ide tartozik az a további bonyodalom, hogy a politika erkölcsi megújítása csak egy a követésre és támogatásra érdemes politikai programok sorában, és az emberek választásait rendszerint több szempont kombinációja határozza meg. Ésszerű emberek, akik egyetértéssel ezzel a céllal és – tegyük fel – még az eléréséhez szükséges lépéseket is egyformán látják, különbözőhetnek más, számukra létfontosságú kérdésekben, és ez hat arra, hogy támogatják-e az ezzel a programmal fellépő politikust, illetve hogy mit gondolnak erkölcsi áldozatairól.

11 ■ Egy további dimenzió, amely csak ezekben a szituációkban van jelen, a cselekvő jellemére vonatkozó kérdéseket érinti. A gyerekei sorsáról döntő anya döntésének megítélésében semmiféle szerepet nem játszik, hogy egyébként milyen ember: akár jó anya volt, akár nem, mindenképpen ugyanazt a döntést kell helyeselnünk. Ezzel szemben a hatalmi harcban elérendő siker érdekében keze bepízskítását fontolgató politikus választásának megítélésében döntő lehet, hogy mit gondolunk állhatatosságáról, kitartásáról, sőt ügyességéről, taktikai érzékéről és így tovább. Az egyszerű erkölcsi áldozat csak akkor kecsegtet sikerrel, ha többé-kevésbé biztosak lehetünk benne, hogy az illető csak akkor piszkítja be kezét, ha valóban muszáj. Ez pedig azt jelenti, hogy a jelleméről alkotott ítéleteink nagyon erősen befolyásolják, mit gondolunk az erkölcsi áldozat elfogadhatóságáról.

tozik áldozatkész követőinek, de nem egyértelmű, hogy be kell piszkítani kezét, ha az gyors sikert ígér. Ezzel a következtetéssel áttérek érzésem második részére, amely azokat az attitűdöket elemzi, amelyek a „piszkos kezek” típusú választás elé kerülő politikusokhoz fűződő viszonyunkat jellemzik. Abból indulok ki, hogy viszonyunk az ilyen helyzetekhez nagyon eltorzult az érzelmektől, amelyek akár a gyerekei sorsáról döntő anya, akár a fenti példában szereplő elnök helyzete láttán jogosultak. Megvizsgálom, mi az alapja a különbségnek, és van-e jelentősége arra nézve, miképp jellemezzük ezeket a helyzeteket. Mindaddig adottnak vettem, hogy a piszkos kezek problémája a jó célokért küzdő *becsületos* politikus gondja, akinek a politika becstelen világában kell eredményeket elérnie. Azt is adottnak tekintettem, hogy a politikus derekasságát és a célok érdemes voltát problémamentesen megállapíthatjuk. Az első feltevést most sem kell felretennünk: a becstelen politikus számára a piszkos kezek értelemszerűen nem okoznak fejfájást. Egyelőre a második feltevést is megtarthatjuk, de tovább kell kissé tagolnunk. Továbbra is felteszszük, hogy mondjuk a politikai korrupció felszámolása olyan cél, amelyet szinte mindenki támogathat. Azt a kérdést viszont meg kell vizsgálnunk, hogy ennek a csaknem univerzális egyetértésnek ugyanolyan következményei vannak-e, mint annak az egyetértésnek, amely a gyermekei sorsáról döntő anya (helyes) választását övezné. Az anya esetében az egyetértés azt jelenti, hogy helyeseljük az egyik gyermek életét megóvó döntését, és ezzel a kérdés lezártnak tekinthető, noha persze elismerjük, hogy helyes döntése ellenére az asszonynak minden oka megvan a meghasonlásra. A politika megtisztításáért fellépő politikus céljával való általánosságban vett egyetértésünknek viszont nem szükségszerű következménye, hogy helyeseljük kezének a cél érdekében való bepiszkítását; sőt az sem feltétlenül következménye, hogy a politikust támogatásra méltónak találjuk. Ez a látszólag meghökkentő tény abból a már emlegetett körülményből fakad, hogy a komplex társadalmi problémáknak nagyon ritkán van egyszerű, közvetlen megoldásuk: példánknál maradván, a korrupciót biztosan nem szünteti meg a korrupcióellenes retorika. Miért fontos ez? Azért, mert nyomatékosítja, hogy az emberek viselkedésének társadalmi léptékű befolyásolása összetett kalkulációt feltételez, mélyreható társadalmi összefüggésekbe ágyazódik, és távolról sem bizonyos, hogy a kívánt (és elvben mindenki által helyeselt) eredményhez vezet. Éppen a közvetett motiváció elgondolásából meríthetünk érveket arra nézve, hogy például egy korrupcióellenes intézkedési terv feltehetőleg akkor hatásos hosszabb távon, ha nem az emberek erkölcsi nemesbítését tűzi célul, hanem a korrupciós alkalmak számát csökkenti, összeférhetetlenségi szabályokat állít fel, eltérő érdekű csoportokra bizza egymás kölcsönös ellenőrzését és így tovább. Azt pedig minden további nélkül feltehetjük, hogy ésszerű emberek jóhiszeműen kü-

lönözhetnek abban, hogy melyik tervet gondolják célravezetőbbnek: az intézményépítés története a fonák hatások és nem szándékolt következmények krónikája (is). Mindebből az következik, hogy amikor a korrupció ellen (tegyük fel, őszinte meggyőződésből) fellépő politikus előáll programjával, intézkedési terve még a legjobb esetben is csak részleges megfigyelésekre építő számításokon alapul, ráadásul számításait át- meg átszövik a társadalom működéséről, az egyének közötti interakciók formáiról és kívánatos irányáról alkotott elképzelései. Ez utóbbiakat viszont érdemben befolyásolhatja szubsztantív politikai és világnézeti meggyőződése: a mindenki által helyeselt erkölcsi célhoz vezető különböző utak megítélésére rátelepszik a modern plurális társadalmakból száműzhetetlen világnézeti megosztottság. Nem biztos, hogy a korrupció felszámolásának céljával egyetértő, hierarchikus gondolkodású konzervatív ember ugyanazokat az intézményeket helyesli, mint az egalitárius liberális. Meglehet, évtizedeket kell várni, mielőtt hitelt érdemlően bebizonyosodik a közvélemény számára, hogy valamely intézményrendszer hatékonyan kezeli-e azt a problémát, amelynek megoldására életre hívták. Márpedig ennek jelentős következményei lesznek arra nézve, hogy a különböző meggyőződésű emberek milyen erkölcsi áldozatot tartanak elfogadhatónak a korrupció felszámolásáért küzdő politikus esetében: hiába ért egyet a liberális választó a korrupció ellen harcba lépő konzervatív politikus végső céljával, ha programját irreálisnak vagy működésképtelennek tartja, nem fogja támogatni, és arra sem lesz semmi oka, hogy helyeselje, ha az illető bepiszkítja a kezét választott célja érdekében. És ehhez még csak az sem kell, hogy az illetőt álszentnek tartsa vagy ő maga álszent legyen: meg lehet győződve a politikus őszinteségéről és jóhiszeműségéről, mégis ellenezheti terveit, és azt is, hogy megvalósításuk érdekében bepiszkítsa a kezét. Magyarán, szemben az anya és még az elnök esetével is, a „kezek bepiszkításának” megítélése kibogozhatatlanul összekuszálódik azzal, hogy ki miként ítéli meg a hatalmi harc kívánatos kimenetelét általában.¹⁰ Hogy miként ítéljük meg az erkölcsi áldozat elfogadhatóságát, az beleágyazódik a hatalmi harctól elválaszthatatlan világnézeti megosztottságba. Ez a dimenzió teljesen hiányzik az anya döntésével kapcsolatos attitűdjeinkből.¹¹

Az előző bekezdésben felvonultatott megfontolások azt nyomatékosítják, hogy a piszkos kezek típusú döntési szituációk szinte sosem írhatók le olyan egyszerűen, hogy a jó célokért zászlót bontó, becsületos politikus vajon bepiszkíthatja-e a kezét a jó cél érdekében. Nem azért, mintha adott esetben lehetetlen volna eldönteni a politikus becsületességét és törekvéseinek őszinteségét, hanem mert az, hogy programját – és az érte hozandó erkölcsi áldozatokat – helyeseljük vagy elfogadjuk-e, attól is függ, hogy az alapjául szolgáló világnézeti feltevéseket osztjuk-e. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy adott esetben a politikus becsüle-

tességére vonatkozó ítéletünket zárójelbe is tehetjük, mert előfordulhat, hogy a személyében érdemtelegebb politikus terveit célravezetőbbnek találjuk. Ha így van, akkor nem biztos, hogy van okunk azt a politikust támogatni, akit személyesen többre tartunk ugyan, de tervei kudarcáról meg vagyunk győződve. Sőt érdemes egy pillanatra szemügyre vennünk a korrump vagy a hatalmat önmagáért akaró politikus esetét is. A piszkos kezek dilemmájának könyvbéli elemzése azt a látszatot kelti, mintha az ilyen politikus csak korrump és hataloméhes volna, és *semmi más*. Ez a jellemzés azonban nem biztos, hogy életszerű. Nem azért, mintha nem léteznének fölös számban ilyen politikusok, hanem azért, mert nincs okunk azt gondolni, hogy a hatalmi harc vagy az egyéni haszon szempontjai minden helyzetben döntő indokokat szolgáltatnak valamelyik választási lehetőség mellett. Ésszerűbb feltételezés, hogy a hatalmi harc és az egyéni haszonszerzés szempontjai bizonyos döntéseket aluldeterminálnak, vagy azért, mert a döntés közömbös e szempontokból, vagy azért, mert több különböző döntés egyforma előnyökkel kecsegtet. Az ilyen helyzetekben pedig még a korrump és hataloméhes politikusoknál is szubsztantív politikai meggyőződésüké lesz a döntő szó. Márpedig azok számára, akik ilyen tartalmú meggyőződéseiket osztják, ésszerű lehet őket támogatni a becsületesebbnek vélt, de eltérő meggyőződésű vetélytárral szemben. Tehát ismét oda érkeztünk, hogy a „jó célokért fellépő becsületes politikus” jellemzés nem ad kimerítő leírást a döntés megítélése szempontjából releváns körülményekről – nem mintha nem volnának ilyen politikusok vagy lehetetlen volna őket azonosítani, hanem mert ez a leírás nem tartalmazza az összes, a mérlegelés szempontjából releváns tény.

Összefoglalva, két különböző típusú megfontolást mutattam be amellet, hogy a „piszkos kezek” típusú választással szembesülő politikusnak nem *kötelessége* kezének bepiszkítása. Elismerve, hogy a politikai pályára lépő személy bizonyos kötelezettségeket vesz magára követőivel szemben, amikor programjával a nyilvánosság elé lép, a politikus előtt álló választási lehetőségek részletesebb elemzésére támaszkodva amellet érveltem, hogy e kötelezettség nem feltétlenül írja elő számára a piszkos eszközök igénybevételét, még akkor sem, ha biztos sikerhez vezetne. Másfelől azt próbáltam megmutatni, hogy tekintettel a politikában tipikusan felmerülő problémák természetére, még a vitathatatlanul jó célok követésének politikai megítélése sem elválasztható a becsületes, jóhiszemű emberek között is szükségszerűen fennálló világnézeti ellentétektől. Ezért a „piszkos kezek” típusú döntések erkölcsi megítélése egyénről egyénre attól (is) függ, hogy e világnézeti kérdésekben milyen álláspontot foglalnak el. Ez a dimenzió pedig lényegesen megkülönbözteti e döntéseket az erkölcsi dilemmáktól.

Ha igazam van, akkor ezek az érvek annyit mondanak, hogy nincs olyan *kötelesség*, amely az itt tárgyalt

helyzetekben általában a kéz bepiszkítását írja elő. Ha viszont nincsen kötelesség, nincsen morális dilemma sem abban a leszűkített értelemben, amely mellett Kis János nagyon meggyőzően érvel. Vajon ez a következtetés azt jelenti-e, hogy a politika erkölcsi ambivalenciája kiküszöbölhető? Nem hiszem. Az előadott érvek mit sem vesznek el azoknak a megfigyeléseknek az érvényességéből, amelyekre a realista felfogás támaszkodik: az egyoldalúan önkorlátozó, becsületes politikus által képviselt követésre érdemes ügy nagyon sokszor hátrányba kerül a becsületes rivális által követett célokkal szemben, s ezt a hátrányt igazságtalannak kell tekintenünk, hiszen éppen a politikus becsületesége az oka. Ezért mindig lehet okunk rá, hogy azt kívánjuk: bárcsak ő is bepiszkítaná a kezét a jó célok érdekében. Azonban a demokratikus politika összefüggésrendszerében ez az óhaj – tipikus esetben – nem alapoz meg kötelességet. Ugyanakkor az, hogy a valódi erkölcsi dilemmák a politikában (szerintem) ritkábbak,¹² mint azt a könyv által adott jellemzés sugallja, nem változtat a tényen, hogy a közönségnek az imént említett óhaja súlyos erkölcsi kérdéseket vet fel. A tisztességes politikus sokszor indokoltan érezheti úgy, hogy nyomós okok szólnak keze bepiszkítása mellett, és az ilyen helyzetek gyakorisága a demokratikus politikában valamilyen választ sürget. S azzal is egyetérthetünk, hogy a kérdést nem oldja meg, ha a politika erkölcsi problémáit a döntéssel szembesülő politikus egyéni lelkiismereti gondjának tekintjük: az ambivalencia csak akkor válik kezelhetővé, ha az ilyen helyzetek a nyilvános közös deliberáció fókuszába kerülnek (283–288. old.). □

12 ■ Nem volna helyes kisebbiteni azon tény jelentőségét, hogy előfordulhatnak a demokratikus politikában olyan helyzetek, amikor tudható, hogy a konfliktus kimenetele hosszú időre, talán visszavonhatatlanul meghatározhatja a politikai közösség erkölcsi arculatát. Ilyenkor felvethető, hogy valóban kötelesség megkötni azokat a kompromisszumokat és kétes szövetségeket, amelyek a jó célok sikeréhez szükségesek, de amelyek fölérnek a tisztességes politikus kezének bepiszkításával.

